

İMADƏDDİN NƏSİMİ VƏ HÜRUFİLİK HƏRƏKATI

Qabil Əliyev

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: qabil-aliyev@mail.ru

Xülasə. Məqalədə görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin hürufilik hərəkatında rolu, bu xalq azadlıq mübarizəsinin Vətən tarixində yeri araşdırılmışdır. Hürufiliyin yaranması ilə Azərbaycanda və bütövlükdə Yaxın Şərqdə zəmanəsini yenilikçi-isləhatçı ideyalarla kamilləşdirməyə çalışan, sadə xalqın mənafeyini əks etdirən azadlıq mübarizəsi başlanmışdı. Yadelli qəsbkarların dağıdıcı yürüşlərinə qarşı xalq-azadlıq mübarizəsində hürufilər fəal şəkildə iştirak edirdilər. Məqalədə hürufilik hərəkatı bu və digər aspektlərdən təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Hürufilik hərəkatı, İ. Nəsimi, xalq üsyanları, Əlincənin müdafiəsi.

İMADEDDIN NASIMI AND THE HURUFI MOVEMENT

Gabil Aliyev

*Baku State University, Baku, Azerbaijan
Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Abstract. The paper discusses the role of the famous Azerbaijani poet Imadaddin Nasimi in the Hurufi movement, which occupies an important place in the national struggle and the history of Azerbaijan. With the formation of Hurufism in Azerbaijan and in the Middle East as a whole, the people's liberation struggle began, reflecting the interests of the common people, trying to improve the new reforms of that time. In the paper the hurufatic movement has been analyzed in these aspects.

Keywords: Hurufi movement, I. Nasimi, popular uprising, defense of the fortress of Alinja.

ИМАДЕДДИН НАСИМИ И ДВИЖЕНИЕ ХУРУФИТОВ

Габиль Алиев

*Бакинский Государственный Университет, Баку,
Азербайджан
Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан*

Резюме. В статье рассматривается роль знаменитого Азербайджанского поэта Имадеддина Насими в движении хуруфитов, занимающее важное место в народно-освободительной борьбе, и в истории Отечества. С образованием хуруфизма в Азербайджане и в целом на Ближнем Востоке началась народно-освободительная борьба, отражающая интересы простого народа, старающийся усовершенствовать новые реформы того времени. В статье проанализировано движение хуруфизма в этих аспектах.

Ключевые слова: движение хуруфитов, И. Насими, народное восстание, оборона крепости Алинджа.

Azərbaycan tarixinin orta yüzilliklər dövrünün önəmli problemlərindən biri hürufilik hərəkatıdır. Hürufilik Azərbaycan milli düşüncəsində öncə ədəbi hadisə kimi qavranılmışdır. Lakin zaman keçdikcə, hürufilik və onun yaranışı, görkəmli nümayəndələrinin həyatı və əsərləri ilə yaxından tanışlıqdan sonra, onun mükəmməl dini-mənəvi baxışlar sistemi olması qənaətinə gəlinmişdir. Hürufiliyin yaranması ilə Azərbaycanda və bütövlükdə Yaxın Şərqdə zəmanəsini yenilikçi-isləhatçı ideyalarla kamilləşdirməyə çalışan, sadə xalqın mənafeyini ifadə edən və qoruyan azadlıq hərəkatı başlanmışdı. Qızıl Ordu hökmdarı

Toxtamış xanın və Əmir Teymurun dağıdıcı yürüşləri zamanı hürufilər öz təbliğatları ilə bu hərəkata tərəfdarlar toplamış, əllərinə silah alıb yadellilərə qarşı azadlıq mübarizəsinə qoşulmuş, bir sıra hallarda da ona rəhbərlik etmişdilər.

Hürufiliyin yaranması Fəzlullah Nəiminin XIV əsrin 70-80-ci illərdəki ədəbi və ictimai-siyasi fəaliyyətinin nəticəsidir. Hürufiliyin araşdırılmasında qiymətli mənbə sayılan Əliyyül-Əlanın “Kürsinamə” əsərindən bəlli olur ki, bu təlimin formalaşması bir neçə mərhələdən keçmişdir. F.Nəiminin sədaqətli davamçısı olan bu müəllifə görə, birinci mərhələdə –hicri (h.) 775-ci ildə / miladi (m.) 1373-ci il) F.Nəimi mövcudatın sirrinə varmış, ikinci mərhələdə (h. 778 / m. 1376) hərf elmini yaratmış və nəhayət, üçüncü mərhələdə (h. 788 / m. 1386) bu təlimi açıq şəkildə elan etmişdir. Başqa sözlə, 1373-cü ildə mövcudatın, 1376-cı ildə elmi-hürufun sirlərinin ona açıldığını bildirən F.Nəimidə bu görüşlər sadəcə ideya şəklində mövcud olmuşdur. Təlimin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərə görə ləngiyən elanı isə artıq onun təqribən 10 il boyunca özünə kifayət qədər tərəfdar toplamasından və bu görüşlər üçün yetərli ideoloji və ictimai zəmin hazırlanmasından sonra baş verdi [1, s.69-70].

Türkiyəli tədqiqatçı Fatih Usluer isə bununla bağlı fərqli tarix irəli sürmüşdür. Onun fikrinə görə, hürufiliyin ana kitabı olan “Cavidannamə” F.Nəimi tərəfindən h. 788-ci ildə (m. 1386) yazılmağa başlanmış, sonrakı illərdə də davamlı olaraq ona əlavələr edilmişdir [2, s.48].

XIV əsrin 80-ci illərində yaranmış hürufilik islahatçı və yenilikçi baxışlar sistemi olaraq İslama qarşı yönəlməmişdi. Hürufilik baxışlarını yaradanların və yayanların əsaslandığı ideoloji baza “Qurani-kərim”in özü, onun təfsirləri idi. Təriqətin banisi Fəzlullah Nəimi “Cavidannamə” əsərini Quran ayələrinin şərhli şəklində yazmışdı. Onun məqsədi “Qurani-kərim”də əks olunmuş gizli mətləbləri açıqlamaq, bir çox ayələrin üzərindən sir pərdəsini qaldırmaq idi. Ona görə də ardıcılıları F.Nəimini “sahibi-təvili Quran”, yəni Quranın bəyanının sahibi adlandırmışlar [3].

F.Nəimi din xadimi (atası baş qazı idi) ailəsində boya-başa çatmış, mükəmməl mədrəsə təhsili almış, həm də müstəqil şəkildə çoxlu dini kitablar oxumuşdu. O, həm Quranın özünə və təfsirlərinə, eləcə də digər səmavi dinlərə, İncilə, Tövrata bələd idi. Əsərində Tövratda, İncildə, Quranda kəşifən məqamlara diqqət yetirir, dinlər arasında barışdırıcı, uzlaşdırıcı mövqe tuturdu.

Hürufiliyin ilk illərində bu təriqətə zəmanəsinin savadlı adamları daha çox meyli edirdilər və görkəmli şairimiz İmadəddin Nəsimi hürufiliyə ilk qoşulanlar sırasında idi. Nəsimi də ustadı Fəzlullah Nəimi kimi mükəmməl mədrəsə təhsili almış, İslamla bağlı biliklər dərinlən yiyələnmişdi. Onun əsərlərindəki faktlar “Qurani-kərim”in şərhli ilə bağlı mükəmməl biliyə məlumata olmasını göstərir. Böyük şairimiz hədislərə müraciətində uydurma deyil, daha çox dəqiq sayılanlara əsaslanır, digər səmavi kitablara (Tövrət, Zəbur, İncil) bələdliyini göstərirdi. O, başqa fəlsəfi fikir və düşüncələrdən də xəbərdar idi və əsərlərində bunu dəfələrlə nümayiş etdirmişdir. İ.Nəsiminin bir sıra hürufilik mülahizələrinin izahında ustadı F.Nəimidən ayrılması, bir sıra məsələlərdə fərqli fəlsəfi baxışını göstərməsi və

təsəvvüfi mövqedən şərh verməsi onun hürufiliyi qəbul edənədək artıq bir sıra məsələlərin izahında formalaşmış fəlsəfi biliklərə malik olduğunu [4, III c., s.211] aydın şəkildə ortaya qoyur.

İ. Nəsimi həyatı boyu bir sıra ölkələri gəzib-dolaşaraq hürufi ideyalarını yayır, bu yolda dönmədən irəliləyirdi. Bu barədə şairin öz şeirlərində də müəyyən qeyd və işarələr vardır. Bir şeirində Rumda (Anadoluda) abdal (dərviş) kimi yaşamasını belə bildirmişdir: [5, s.324]

Biz ki Rum içində abdal olmuşuz,
Bu cahandan fariqül-bal olmuşuz.

Başqa şeirlərində Anadolu torpaqlarının: Bursanın, Larəndin (Qaramanın), Bağdadın, Maraşın, Yaxın Şərqi Şam, Misir və Hələb bölgələrinin, Azərbaycanın Şamaxı və Bakının adlarını çəkir: “Ey Nəsimi, Allah deyib ki, yer üzü genişdir. Bakı torpağını tərk et, bura sənə yerin deyil” [5, s.325]. Nəsimişünaslar bu sətirlərin Şirvanda hürufiliyin təqib edilməyə başladığı, F.Nəminin həbs olunduğu zaman qələmə alındığını irəli sürmüşlər.

Öz məsləki və əqidəsi uğrunda bütün varlığı ilə mübarizə aparan İ.Nəsiminin səsi tez-tez Yaxın Şərqi müxtəlif ölkə və şəhərlərindən gəlirdi. Şair doğma ölkəsində çox yaşaya bilmirdi, təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün daim yerini dəyişməyə məcbur idi. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda vəziyyət bütövlükdə çox dolaşqı idi. İ.Nəsiminin gənclik illərində Qızıl Ordu hökmdarı Toxtamış xan və Əmir Teymur Qafqaza hücumu başlamışdı. Şirvan hakimi şeyx İbrahim Teymurun qəzəbindən xilas olmaq üçün onunla anlaşmış, vassal asılılığını qəbul etmişdi. O, bu yolla Şirvan dövlətinin varlığını qoruyub saxlaya, daxili müstəqilliyini möhkəmlətməyə nail ola bilmişdi.

Teymurun ordusu Naxçıvan yaxınlığında Əlincə qalasını mühasirə edərək fasilələrlə on dörd il mühasirə vəziyyətində saxladı, Azərbaycanın və Qafqazın əksər bölgələrini özünə tabe etdi. Dərbənddən Bağdada, Həmədandan Ruma kimi böyük bir əraziyə oğlu Miranşahı hakim təyin etdi [6, s.46]. Bu zamandan da başlayaraq Teymurun oğlu Miranşah Azərbaycanda hakimiyyət sürməyə başladı. Onun yeritdiyi mənfur siyasət xalq kütlələrinin narazılığını gücləndirdi. Yerli feodal hakimlərin bir qismi yaranmış vəziyyətdən istifadə edib müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizəyə başladılar. Bu mübarizədə Cəlairi hökmdarı Sultan Əhməd yerlərə təyin etdiyi əmirilər, Qara Yusifin başçılıq etdiyi Baharlı qüvvələri, Şəki hakimi Seyid Əli xüsusi fəallıq göstərirdilər [9, s.61, 63].

Belə ağır dövrdə İ.Nəsimi 1394-cü ildə Bakıda Nəimi ilə görüşərək ondan hürufilik təriqətini qəbul etmiş və bu zamandan da başlayaraq hürufilik ruhunda şeirlər yazaraq hər yerdə yaymağa başlamışdı. O, siyasi-fəlsəfi şeirlərində hürufi fikirlərini qələmə alaraq cəsarətli, qabaqcıl ideyaları təbliğ edir, ömrünü yollarda, səfərlərdə keçirir, acı və işgəncəli həyat sürürdü.

Həmin dövrdə Azərbaycan xalqı Teymurilərin hakimiyyətindən xilas olmaq üçün dönmədən, inadla mübarizə aparırdı. Belə bir zəmində Azərbaycanda Teymurilərə, şəriət ehkamlarına qarşı çevrilən, dini-siyasi hərəkat olan hürufilik ictimai-siyasi məzmun kəsb etdi və sürətlə yayılmağa başlamışdı. Bu hərəkatın banisi və başçısı Fəzlullah Nəimi öz ideyalarını

yaymaq üçün Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini, eləcə də müxtəlif Şərqlər ölkələrini gəzib dolaşırdı.

Hürufi idealları Teymuri ağalığına qarşı ən güclü dirənişin baş verdiyi Naxçıvanda Əlincə qalasının müdafiəsində özünü aydın göstərirdi. Əmir Teymurun dörd görkəmli sərkərdəsinin başçılığı ilə 40 minlik ordu dəfələrlə Əlincə qalasına almağa cəhd etsə də, hər dəfə inadlı müqavimətlə üzləşib geri çəkilməli olmuşdu. Bu zaman əmir Altunun başçılıq etdiyi qala müdafiəçiləri Teymuri qoşununa da ağır zərbə vurmuş, minlərlə döyüşçüsünü, iki sərkərdəsini məhv etmişdi [9, s.62].

Bu dirənişdə hürufilərin fəal iştirak etməsi Əmir Teymura və onun Azərbaycana hakim təyin etdiyi oğlu Miranşaha yaxşı məlum idi. 1394-cü ildə Miranşahın əmri ilə F.Nəimini Şirvanda tutulması, Naxçıvana aparılaraq Əlincə qalasının önündə faciəli şəkildə öldürülməsi də bununla birbaşa bağlı idi. Ustadın ölümü bütün hürufiləri, o sıradan İ.Nəsiminin dərinədən sarsıtırsa da, onların mübarizə əzmini daha da gücləndirdi. Hürufilərin amansız təqiblərlə qarşılaşmaları üzündən Nəsimi və hürufilərin böyük bir qismi Vətəndən uzaqlaşib Anadoluya gedərək mübarizəni orada davam etdirdilər.

Hürufilərin öz amal və əqidələri uğrunda savaşılarında İ.Nəsiminin səsi xüsusilə gur ucalır, bütün Yaxın Şərqlə yayılırdı. Şair öz ustadının elmi-nəzəri baxışlarını poetik bir dilə çevirərək hər tərəfdə yayır, hürufi-təkyə şərqləri ilə bütün Şərqlər ölkələrinə səs salırdı [5, s.330]. İ.Nəsimi XV əsrin əvvəllərində hürufilərin lideri – şeyxi kimi çox böyük şöhrət qazanmışdı. Bütövlükdə Yaxın Şərqlə, xüsusən Şam torpağında kəsərli söz sahibi olmuş, zamanəsinin sultanları səviyyəsinə yüksəlmişdi.

İ.Nəsimi “Müqəddimətül-həqayiq” (“Həqiqətlərin müqəddiməsi”) əsərini də elə bu zaman, sadə xalq kütlələri işərisində hürufilik ideyalarını təbliğ etmək, yeni tərəfdarlar cəlb etmək məqsədilə yazmışdı. Ona görə də əsərin dili sadədir, Nəsiminin türkcə, həm də farsa divanında müşahidə etdiyimiz dildən fərqlidir, çox təmtəraqlı, obrazlı, məcazlarla dolu dil deyildir. “Müqəddimətül-həqayiq” əsərində Qurandan ayələr, hədislər Azərbaycan türkcəsinə rəvan şəkildə tərcümə olunaraq bütöv şəkildə çatdırılmışdır [3]. Bu əsər İ.Nəsiminin hürufilik hərəkatındakı öncül mövqeyini bir daha əyani şəkildə sübut edir.

Ümumiyyətlə, hürufiliyin tarixi ilə bağlı araşdırmalarda hərəkatın antifeodal olmaqdan artıq, çox zaman müəyyən bir zaman kəsiyində bir iqtidar sahibinin himayəsində digər bir iqtidar sahibinə qarşı çıxması kimi yozulması fikirləri də mövcuddur. Bu cür düşüncəyə görə Teymuri-Hürufi qarşılıqlarının təməli F.Nəiminin qətlinə fərmanın bu xanədən verilmişlə qoyuldu. Bu edam hökmü və onu izləyən hadisələr ilə sonrakı dövrlərdə baş verən analogi hadisələri müqayisə etdikdə maraqlı doğuran nəticələr alındı. Belə ki, Fəzlullahın edamından sonra onun təliminin təmsilçiləri təqib olunmadı [1, s.77].

Hürufilər, xüsusən F.Nəiminin ailə üzvləri və yaxın çevrəsi mürşidin vəsiyyətinə görə, təlimin mühafizə olunması niyyəti ilə köç etdilər. Çox ehtimal ki, bu mühacirət onları həbs və ya təqibdən xilas etdi. Eynisi Miranşahın ölümündən sonra da müşahidə olunur. Hürufilər bu

qətdə iştirakı iddia etdikləri halda, onların təqibi, həbsi və s. barədə heç bir məlumata rast gəlinmir. İ.Nəsimi 1417-ci ildə siyasi intriqaların qurbanı oldu [1, s.77]. Onun müttəfiqləri Zülqədərli Nəsrəddin bəy və Əli bəyə sadəcə xəbərdarlıq olundu və hürufilik görüşlərinin digər daşıyıcıları həbs olunmadılar. İndiyədək diqqət yetirilməmiş bu cəhətlər bir çox araşdırmalarda hürufiliyin rəhbərlərinin həbsi və ya edamının onların məzhəbi və ya dini görüşləri ilə bağlılığının, başçılardan birinin edamının ardınca kütləvi şəkildə həbslər edilməsi barədə söylənilənlərin tarixi gerçəkliyə uyğun olmadığını, onların təqib və qətlinin həqiqi səbəbinin bu təlimin müəyyən dövrlərdə nüfuzunun artmasının siyasi iqtidar üçün təhlükə yaratmasından qaynaqlanmasını göstərir [1, s.77].

Əlbəttə, hürufilik hərəkatı və onun görkəmli nümayəndələri haqqında bu cür yanaşma düşündürücüdür. XIV-XV əsrlər Azərbaycan və İran tarixinin bilicisi, rus sovet tədqiqatçısı İ.Petruşevski hürufilik hərəkatının Azərbaycanı, İrani və Anadolunu, yəni Yaxın Şərqi böyük bir ərazisini bürüyən xalq-azadlıq mübarizəsi olmasını bildirmişdir: “Xorasandan Osmanlıya qədər olan ərazini XV əsrin birinci onilliklərində hürufi qiyamları bürümüşdü” [8, s.353]. Fikrimizcə, Əlincə qalasının ondördillik qəhrəman müdafiəsi, F.Nəimiyyə və İ.Nəsimiyə əzablı ölüm hökmü çıxarılması hürufilik hərəkatının xarakteri haqqında 50 il öncə söylənmiş bu mülahizənin daha gerçəkçi olduğunu göstərir.

Hürufilik hərəkatına qoşulanların təkcə başçıların, öz ideya rəhbərlərinin öldürülməsinə qarşı çıxan qisasçılar olduqları fikri kökündən yanlıştır. Hürufilər öncə Teymuri nümayəndələrinin yaramaz siyasətinə qarşı çıxırdılarsa, sonrakı dövrdə də feodal özbaşınalığına qarşı inadlı mübarizəni davam etdirirdilər. Baharlı hökmdarı Cahan şahın hakimiyyəti dövründə onun əmrilə 700 hürufi nümayəndəsinin Təbrizdə edam edilməsi [6, s.121, 122] faktı da bu hərəkatın uzun müddət ərzində mövcud feodal rejiminə qarşı yönəldiyini, onun iştirakçılarının da xalq kütlələrinin mənafeyini əks etdirən mübarizlər olduğunu sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Şıxıyeva S., (2018), Hürufiliyin tarixi: ənənəviləşmiş təhriflər, unudulan gerçəkliklər, Metafizika, c.1, say 2, s.65-96.
2. Usluer F., (2009), Hurûfilik-İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
3. <https://teleqraf.com/news/toplum/202062.html>
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Altı cildə, III c., Bakı, Elm, 2009, 736 s.
5. Səfərli Ə., Yusifov X., (2008), Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər), Bakı, Ozan, 696 s.
6. Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə, III c., Bakı, Elm, 1999, 584 s.
7. Gölpınarlı A., (1958), Fazlullah-ı Hurûfinin Vasiyyat-nama'si veya Vasayası, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası, II c.

8. Петрушевский И.П., (1966), Ислам в Иране в VII-XV веках, Л., Изд. Ленинградского университета, 390 с.
9. PiriyeV V.Z., (1983), Teymurun və Toxtamışın Azərbaycan yürüşləri və işğalçılara qarşı mübarizə (1385-1401-ci illər), Az.SSR EA xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, №1, s.58-67.